

एक मानस कथा

पण्यांचा कारखाना

लेखक - नी. र. वऱ्हाडपांडे

स्टेकेल या मानसशास्त्रज्ञाने निषेदिलेल्या एका मानसिक रोग्याच्या प्रकरणावर ही कथा आधारलेली आहे. मूळ प्रकरणांमध्ये रंग भरण्यासाठी कांही फेरफार केलेले असले तरी मानसिक रोग्यांची उत्पत्ति कशी होते व त्यांचा निरास कसा करता येतो याची कल्पना या कथेवरून वाचकांस झोईल अशी आशा आहे. . . . लेखक.

आम्ही वऱ्हापांच मित्रमण्डळी उम्हाळ्याच्या सुट्टीत प्रवासाला निघालो होतो. काशमीरची रमणीय वनश्री पाहण्यासाठी श्रीनगर-मन्थील एका विश्रामांत आम्ही आपला तळ ठोकला होता. आम्हा सर्व मित्रमण्डळीची एकाच खोलीत व्यवस्था करतां न आम्ह्यामुळे आम्ही तीनचार खोल्यांतून राहात होतो.

माझ्या खोलीत माझा प्रताप नांवाचा एक मित्र राहात होता. तो पूर्वी फार खेळकर व विनोदी म्हणून प्रसिद्ध होता. पण हल्लीच्या त्याच्या स्वरूपावरून हे कुणालाही स्वप्नातही खरे वाटले नसते. त्याच्या चेहऱ्यावर रक्तक्षयामुळे पांढरेपणा आला होता. शरीर बरेच दिवस उपासुषडल्यासारखे क्षोण दिसत होते. बरेच दिवसापासून तो अपचनावर इलाज करवून घेत होता. पण ते लागू झाल्याचे कांही लक्षण दितेना. मला काय होते हे कोणत्याही डॉक्टरला कळत नाही असे तो सारखे कुरकुरत असे.

असे असले तरी त्याच्या नोकरीच्या कामात मात्र अजूनपर्यंत कांही कसूर पडत नव्हती. आपली अधिकृत कर्तव्ये तो नेहमीप्रमाणे दक्षतेने बजावी. पण त्याची प्रकृति बिघडत होती त्याप्रमाणेच अर बिघडत चालली तर त्याला काळान्तराने नोकरी बजावणे देखील बड जाईल हे स्पष्ट दिसत होते.

याचे प्रत्यन्तर लवकरच आले. रविवाराचा दिवस होता. इताप व इतर मित्रमण्डळी सकाळी उठून फेरफटका करायला गेली होती. मला वनश्रीपेक्षा निद्रादेवी जास्त प्रिय असल्यामुळे मी आरामात आठ वाजता झोपून उठलो. फेरफटका झाल्यावर सकाळची न्याहारी होत असे. त्या न्याहारीसाठी मीही झटकन् प्रातर्विधि भाटोपून खान्याच्या खोलीत गेलो. सर्व मित्रमण्डळी जमली होती. थोड्याच वेळात प्रतापही तेथे आला; व गुपचूप माझ्याजवळच्या कुर्चीवर बसून बसला. नेहमीपेक्षा आज तो फारच इमलेला दिसत होता. त्याचा चेहराही नुकतीच कांही वाईट बातमी आल्यासारखा खिन्न दिसत होता. त्याला पाहिल्यावर इतर मित्र विचारू लागले.

“काय ? मि. प्रताप, आज अगदीं शांत दिसता. कांही आतलं दुःख आहे वाटतं ?” बाकी तुम्हा अविवाहित लोकांना भाण्डायला बायकोही नसते. नाहीतर आमच्या सारख्यांनी चारचौघात सुतकी चेहरा करून मीन धारण केलं की समजावं बायको गरम आहे.

“अहो तसं नाही. विवाहित लोकांना भाण्डायला फक्त बायकोच असते. पण अविवाहित लोकांना अनेक स्त्रियांची भाण्डाय लागतं. म्हणून तर कच्चे लोक लग्न करून टाकतात”.

“काय प्रतापसिंह ! मालतीकडून गेल्या आठवड्यात कांही खबर आली नाही वाटतं ?”

बस्करी याप्रमाणे हळूहळू अगदीच वैयक्तिक स्वरूप धारण करू लागल्यामुळे प्रताप अधिकच अवस्थ होत चालला. मालती जोशी नांवाच्या एका कुलीशीं प्रतापची गट्टी जमली होती. प्रताप श्रीनगरमध्ये आल्यावर तीही अचानक श्रीनगरात अवतीर्ण झाली होती. त्यामुळे आमच्या मित्रमण्डळांत हा मोठाच चर्चला विषय झाला होता.

चोहोकडून शब्दांचा एवढा मारा होत असतांना प्रतापला अगदीच मीन धारण करणे शक्य नव्हते. तसेच त्याच्या खाजगी मर्मावर बोडे ठेवण्याचा प्रयत्न चालला असताही एकदम शिष्टाचार सोडून भाण्डायला उठण्यापेक्षा तो थट्टेवारी बाळवणेच जास्त सोयीचे होते. म्हणून तो म्हणाला -

“अरे एखाद्या पोरीचा निरोप आठवडाभर आला नाही म्हणून खेटासारखा चेहरा करायला काय मी अद्भुत कथामधला भाषक आहे की कादम्बरीतला नादान नायक आहे ? मी हाडाचा शिपाई आहे. आपलं काम संपल्यावर फक्त करमणुकीच्या वेळीच मला स्त्रियांची आडवण होते. स्त्रीवरून मी आपलं जीवन ओवाळीत नाही, जीवनातील अंधान्या अंधांना प्रकाशित करण्यासाठीच फक्त स्त्रींचा उपयोग करतो. माझ्या खिन्नतेचं खरं कारण म्हणजे माझा हा अप-चनाचा रोग. किती दिवस झाले उपचार करतो आहे. पण कांही सुधारणा नाही. . . .

प्रतापच्या स्वरांतली खिन्नता अधिकच वाढत होती. त्याच्या खिन्नतेचं खरं कारण तो सांगतो तेच आहे, यावर सर्वांचा विश्वास बसू लागला. बोलतांना तो इकसारखा खिडकीच हेर पाहत होता, खोलीत असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडे तो पाहूना. ज्या खिडकी-बाहेर तो पाहत होता तिच्यातून सुन्दर व विस्तीर्ण अशा हिरवळ दिसत होती. हिरवळीपलीकडे एक लहानशी टेकडी होती. टेकडीच्या पायथ्याशी अनेक बडगी होती. ही बडगी बहुधा लहान मुलांची

होती. या ठिकाणी पूर्वी एक नबाब राहात होता. त्याला शंभर बायका होत्या. त्यांच्या अकाली मेलेल्या मुलांची ती थडगी होती असे सांगण्यात येत असे. इतकी मुले अकाळी का मरावी ? ही मुले बहुधा पापज असल्यामुळे त्यांना मुद्दाम मालून टाकले गेले असावे " असा या हांगण्याचा साहजिक अर्थ प्रत्येकजण करीत असे.

प्रताप सारखा या थडग्यांकडे पाहात होता. जेवण्याची क्रिया तो अगदी यांत्रिकपणे करीत होता. मी त्याच्या जेवण्याकडे जरा लक्षपूर्वक पाहिले तेव्हा मला दिसून आले की तो फक्त चटण्या, कोशिंबिरीच खातो आहे. घ्याने खरोखरी पोट भरले असा कोणताही पदार्थ खात नाही तेव्हा मी त्याला म्हणालो, अरे प्रताप, तू फक्त चटण्यांवरच पोट भरणार काय रे ? अशाने कशी तुझी प्रकृती नीट राहणार ?"

आपण काय करतो आहोत इकडे लक्ष गेल्याबरोबर प्रताप खाली होऊन म्हणाला " मला कांही जड खावंच वाटत नाही. खाल्लं की पोटांत दगड भरल्यासारखं वाटायला लागतं."

" म्हणजे अनेक दिवसांपासून तू असाच चटण्यांवर जगतो आहेस की काय ?" मी विचारले. " अरे एकदां माणसाने खाण्याचा त्रास होतो म्हणून खाणं सोडलं की रिकाम्या पोटाचीच संन्य होते व अन्न नकोसं बाटू लागतं. तुला डॉक्टरने जड पदार्थ खाऊं नकोस म्हणून सांगितलं आहे काय ? तुझ्या पोटांत खरोखरच कांही रोग उद्भवल्याचं त्यांना आढळून आलं आहे काय ? तसं जर नाही तर तू आपला चारचौघांसारखा जेवत जा. पाहू तर काय होतं "

माझं बोलणं त्याला पटकन असलेलं दिसलं " बरं आहे. इतर अनेकांचा सत्ता ऐकून पाहिला तसाच तुझाही ऐकून पाहतो," म्हणून त्याने एक पराट्याचा तुकडा तोडला व चांगल्या खमंग भाजीला लावून त्याचा घास तोंडांत टाकला. घास तोंडांत चालताना देखील तो सारखा खिडकीतून दिसणाऱ्या नबाबाच्या मुलांच्या थडग्यांकडे पाहात होता.

मनाचा हिश्या करून त्याने घास तोंडांत टाकला खरा पण तो घशाच्या खाली कांही उतरेना. एखादा दगड अडकून बसावा त्याप्रमाणे तो घशातच अडकून बसला. गळांत अडकलेल्या माशाप्रमाणे प्रताप तडफडू लागला. खाकळू लागला. श्याचा जीव गुदमळू लागला. लगेच बाहेर जाऊन त्याने तो घास जेव्हा ओकून टाकला तेव्हा त्याला हायसे वाटले व मग तो पुनः आंत न येतो बाहेरच व्हराड्यात एका आरामखुर्चीवर पडला. त्याच्या या तडफडीला कारण झाल्या-बद्दल मला टोचणी लागली. मी लगेच त्याच्याजवळ गेलो व सार्व-नाच्या गोष्टी सांगू लागलो. " हे पहा, तुझ्या त्रासास कारण झाल्या-बद्दल क्षमा कर. पण तुझ्या या विचित्र रोगाचा छडा लावण्याचा मी निश्चय केला आहे. तू आतां घरी चलय थोडी विश्रांती घे. मला वाटतं तू आतां लांब सुडीच घ्यावी. हे असंच चालत राहणं इष्ट नाही." याप्रमाणे सहानुभूतीच्या गोष्टी सांगत मी प्रतापला खोलीवर बसून गेलो.

खोलीत गेल्यावर आम्ही आरामखुर्चीत पडलो व इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलायला सुरवात केली. प्रतापचा खिन्नपणा जाऊन

तो प्रफुल्लित व्हावा म्हणून मी प्रयत्न करीत होतो. तसे पाहिले तर जेवणाची वेळ सोडून इतर वेळीं तो प्रफुल्लितच राहात असे जेवण जात नसल्यामुळे तो कृश व अशक्त होत चालला होता पण या शारीरिक अस्वास्थ्याशिवाय त्याला एखादे मानसिक अस्वास्थ्य असेल असे वाटत नव्हते. आपल्या प्रकृतीचा विचार आल्याबरोबर त्याला जो काय खिन्नपणा येईल तेबद्दल.

बोलतां बोलतां आज दिवसभर काय कार्यक्रम करावा असे मी त्याला विचारले. " सिनेमाळा चलतोस ? राजतांचा दुपारचा खेळ पाहू. मग संध्याकाळीं फिरायला जाऊ. रात्रीचं जेवण बाहेरच करून, मग आरामांत परत येऊं."

पण ही माझी सूचना त्याला पसन्त पडली नाही. तो म्हणाला " माझा कार्यक्रम आधीच ठरला आहे. आज मी तुझ्याबरोबर येऊ शकणार नाही याबद्दल दिलगीर आहे."

" काय कार्यक्रम ठरला आहे ?"

" दुसऱ्या एका मित्राबरोबर मी जाणार आहे."

" हात्तीच्या मग मीही येतो की तुझ्याबरोबर. मला तुझ्या मित्राची ओळख करून दे. मी कांही तुमच्या मैत्रीच्या आड येणार नाही."

" नको, नको ! आम्हांला कांही खाजगी बोलायचं आहे. तू माझा जिवलग मित्र असलास तरी तो नाही व त्यामुळे तुझ्यासमोर सर्व बोलायला तो तयार होणार नाही."

" ती तयार होणार नाही असं स्पष्ट कां नाही सांगत ?" त्याचं विंग ओळखून मी म्हणालो. त्याच्या टाळाटाळीवरून आज त्याची व मालतीची " ताहीख " ठरली आहे व त्याला मध्ये तिसरा चोंबडा नको आहे हे स्पष्ट दिसत होतं.

" बरं तसंच कां म्हणेनास " तो कबूल झाला. " तू म्हणतोस ते खरं आहे. आज मला तिच्याकडे जायचं आहे. आज तिनं मला खास आमंत्रण पाठवलं आहे. तुझी इच्छा असेल तर माझ्याबरोबर ये. मी तुझी व तिची ओळख करून देतो. मग तू सिनेमाला जा व आम्ही फिरायला जाऊं."

मी कबूल झालो दुपारचे जेवण आटोपल्यावर आम्ही थोडे पडलो. व मग तीन चारच्या सुमारास मालतीकडे जायला निघालो. प्रेयसीकडे जायचं आहे म्हणून प्रताप कांही विशेष पोशाख करील असे मला वाटले होते. पण त्याने आपला नेहमीसारखाच पोशाख केला होता. मी त्याला म्हटले, " प्रताप, तुझं सगळंच कांही अजब आहे बुबा. अरे कांही तिच्यावर इंप्रेशन मारायचं आहे की नाही ? चांगला रेशमी बुशगट, स्नो, पावडर वगैरेनी सज्ज होऊन जायच्या ऐवजी तू आपला निवाला आहेस नुकताच निजून उठल्यासारखा !

" खरं आहे तुझं म्हणणं " प्रताप म्हणाला. " मला तिच्यावर इंप्रेशन मारायची मुळीच जरूर नाही. ते आधीच बसून चुकलं आहे स्त्रियांवर वाजवीपेक्षा खोल इंप्रेशन बसणं इष्ट नसतं असं माझ तत्त्वज्ञान आहे. स्त्रिया या उथळ जलाशयासारख्या असतात. श्यातलं बरवरच पाणी प्याऊं तर स्वच्छ व मधुर लागतं, पण जास्त खोलात शिरण्याचा प्रयत्न केला तर बाळ हाती लागतो व पाणी गवळू होतं."

“तुझे तत्त्वज्ञान मला कांही फारसं पटत नाही” मी उत्तरलो. ‘अर्थात हे ज्याच्या त्याच्या अनुभवावर व मनोवृत्तीवर अवलंबून आहे. शूद्रगारासारखा अत्यंत सलग्नीचा व आन्तरिक संबंध ज्या व्यक्तीशी आहे, तिच्याविषयी उघळ जावना मनांत बाळगणं कितपत योग्य आहे ?”

“तुला जगाचा फारसा अनुभव नाही.” प्रतापने मला सांगितले “जे तत्त्वे आपल्याला पुस्तकात वाचतांना वा व्याख्यांठीवरून ऐकतांना फार रोचक व हृदयंगम वाटतात ती अनेक वेळा जीवनात खोटी आहेत असं दिसून येतं. खोट्या तत्वावर आधारलेलं आचरण कितपत सुखावह होऊ शकेल ? तत्त्व फार उदात्त असलं तरी ते जर खोटं असेल तर त्याचा काय उपयोग ?”

“म्हणजे स्त्रीवर सखोल प्रेम असणं शक्यच नाही असं तुझं म्हणणे आहे काय ?” मी विचारले.

“सखोल प्रेम असणं शक्यच नाही असं मी म्हणत नाही.” त्याने आपली बाजू स्पष्टविली. स्त्रीप्रेमापायी वेडे झालेले वा भावदली स्त्री मिळत नाही म्हणून जीव वेगारे पुरुष ज्या अर्थी आहेत त्याअर्थी असं प्रेम शक्य नाही असं मी कसं म्हणू ? पण असा प्रेम सुखानह होतं काय ? एकतर असं प्रेम चिरकाल टिकू शकत नाही. विवेचा प्रकाश कितीही जगझगीत व दिवविणारा असला तरी तो क्षणिक असतो. उलट दिव्याचा प्रकाश त्या मानाचें फारच मिळमिळीत वाटला तरी व्यवहाराला तोच वास्तव्य उपयोगी पडतो. जी स्त्री मिळत नाही म्हणून मनुष्य जीव चायला तयार होतो, तिच्याशीच लग्न झालं तर मरेपर्यंत तिच्याबद्दलचा भावनांची उत्कटता तशीच टिकेल काय ? प्रेमकथांत वणिक्नेष्या प्रेमाची महती एका क्षणाची धुंदी पा पळीकडे जात नाही.”

“प्रेमवेड्यांच्या प्रेमाबद्दल तू म्हणतोस ते सर्व मला खरं वाटतं आहे. पण मी सखोल प्रेम म्हणालो तें या प्रेम कथांतलं अस्पृक्त पण क्षणजीवी प्रेम नव्हे. तर आपण आपल्या अपत्यांवर जें प्रेम करतो त्याच प्रकारचं फार न खळाळणारं वा फार न जगझगणारं, पण जास्त स्थिर स्वरूपाचं असं प्रेम मला विवक्षित होतं.”

“अपत्यप्रेमाचा विषय निघाल्याबरोबर प्रताप एकदम दुसऱ्या भागांवर दिवचल्यासारखा झाला तो म्हणाला, “तू जे अपत्य प्रेम म्हणतोस त्याचा मला साक्षात् अनुभव नाही. त्यामुळे ते खरोखरच स्थिर स्वरूपाचं व सुखावह असतं की नाही हे मी सांगू शकत नाही. पण मला वाटतं शेकडा नव्वद लोक ज्या अपत्यप्रेमाच्या गोष्टी सांगतात ते निव्वळ बनावट असतं. निसर्गनियमाप्रमाणे मुलं होतात. व मुलांवर प्रेम न करणं हे समाजाच्या दृष्टीनं निन्द्य असतं व म्हणून मुलांचं पालनपोषण करणं हे कर्तव्य समजून ते करीत असतात. पण खरोखरच तू म्हणतोस तसं त्यांचं मुलांवर स्थिर व सखोल प्रेम असतं की नाही याची मला शंकाच आहे. मला वाटतं स्त्रीवरील सखोल व स्थिर प्रेमाची कल्पना या अवस्थविषयक कर्तव्यातूनच निघाली आहे. अपत्यांचं पालनपोषण करायचं म्हणजे त्यांची आई-देखील जवळ बसली पाहिजे. अर्थात तिच्याशी तात्पुरता संबंध ठेवणं शक्य नाही. म्हणून अपत्यावरील स्थिर व सखोल प्रेमाप्रमाणेच

स्त्रीवरील स्थिर व सखोल प्रेमाचीही कल्पना निघाली. मला वाटतं मुलं होत नसतो तर एकाच स्त्रीला जन्मभर चिकटून राहण्याची पुरुषाला, व एकाच पुरुषाला जन्मभर चिकटून राहण्याची स्त्रीला कधीच जरूर वाटली नसतो.”

“प्रताप ! तू म्हणतोस त्यातलं बहुतेक मला पटलं पण त्यांत अतिशयोक्ति आहे. शेकडा नव्वद वेळा अपत्यप्रेम हे बनावट व कर्तव्यबुद्धीचं असेल, पण अपत्यप्रेम ही भावना उमजत व स्वाभाविक असल्याशिवाय अपत्यपालन हे कर्तव्य आहे ही कल्पना तरी कशी उद्भवण्णी ? एकनिष्ठा व अपत्यप्रेम या भावना सर्वस्वी कृत्रिम व अनेकसिद्ध असल्या तर त्यांच्याबद्दल समाजाला तरी कशी कर्तव्यबुद्धि निर्मिता आली असती. एकनिष्ठा कृत्रिम व संस्कारजनित मानली तरी अपत्यप्रेम हे सर्वस्वी निसर्गसिद्ध आहे हे आपल्या पिलांना प्रेमातिशयाने चाटणाऱ्या पशूंना पाहून निःशंकपणे म्हणता येतं.”

पुनः अपत्यप्रेमाचा विषय निघालेला पाहून प्रताप अस्वस्थ झाला. हा विषय निघाला की स्वतःची जखम उघडी पडून त्यावर माशा बसल्यासारखे त्याला वाटे. पण यावेळी त्याला तो विषय टाळण्याची जरूर पडली नाही. बोलता बोलता मालतीची खोली आली. ती वाट पाहात होतीच. आम्ही आंत शिरलो.

मालती फारशी सुन्दर नव्हती. प्रतापसारख्या तरण्यावांच अघिकाच्याला भुरळ पाडण्यासारखे तिच्यांत प्रथमदंशनी कांही दिसत नव्हते. ती सावळी-कधी कधी काळ्यांत मोडेल इतकी-सावळी होती. तिचा बांधा मात्र चांगला होता. अंगावर अवास्तव मेद नव्हता वा ती हडकुळीही नव्हती. चेहऱ्यावर यौवनाची आणि निकोप प्रकृतीची छटा होती. माझ ती वाजवीपेक्षा जास्तच नटली आहे असे मला वाटले. तिच्या काळ्या रंगाला तिने ओठावर लावलेला लाल-भडक रंग मुळीच लोभत नव्हता. चेहऱ्यावर अंभर पावडरची पुटं लावली होती तरी तिचा काळेपणा छपत नव्हता व पावडर न लावलेल्या इतर अंगाच्या काळेपणाशी चेहऱ्याची रंगरंगोटी अगदीच बिसंगत दिसत होती. तिने युरोपीय पद्धतीने केस कापले होते पण ते कापले नसते तरी विपुल केशसभाराची देणगी तिला होती असे वाटत नव्हते.

आम्ही आंत शिरल्याबरोबर ती अदबीने उठून उभी राहिली. प्रतापने माझी ओळख करून दिली तेव्हा तिने आपण होऊनच हस्तांदोलनासाठी हात पुढे केला. मी तिला म्हणालो,

“मी उपटसुभासारखा आलेलो पाहून तुम्हांला व्यत्यय होईल पण मी लवकरच जाणार आहे.”

“छे, छे, तसं मुळीच नाही. उलट तुम्ही आलात ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. तुम्हांला ज्या अर्थी प्रतापनं इथं आणलं आहे त्याअर्थी तुम्ही त्याच्या अगदी अन्तर्गांतले मित्र दिसता. कारण तो इथे सहसा कुणाला आणत नाही.”

“तुम्ही म्हणतां ते थोडंसं खरं आहे कारण या प्रवासांत तरी माझ्याइतका त्याचा जवळचा दुसरा मित्र नाही.”

थोडा वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर मी जयला उठलो. मी लवकर जावे असे त्या दोघांनाही वाटणें साहजिक होते.

गांवांत जेऊन एक सिनेमा पाहिला. मला भूक नव्हती, म्हणून मी न जेवतांच परतलो. जात जात मालतीकडे डोकावून जावे असे वाटले. कदाचित् प्रताप अजून तिथेच असण्याचा संभव होता. माझा तर्क खरा ठरला. मालतीच्या खोलीचे दार लोटले होते व आंत दिवा होता, म्हणून ती आंतच असली पाहिजे असे समजून मी खोलीवर गेलो जवळ गेलो तो ती हळूहळू बोलत आहे असे मला वाटले. आणखी थोड्या वेळाने त्या बोलण्यांत रडका स्वर आहे असा मला संशय आला. जिज्ञासा बलवत्तर असते म्हणून दुसऱ्यांचे बोलणे वीरून एक नये असा उपदेश अनेक वेळां ऐकला असूनही, मला आंतले संभाषण ऐकावेसे वाटले. खालील शब्द माझ्या कानावर पडले.

“पुरुषजात कृतघ्न असते. स्त्री पुरुषाला आपलं सर्वस्व देते पण पुरुषाला स्त्री ही क्षणाची गंमत वाटते...

“पण मालती असं मी तुला काय दिलं नाहीं कीं जे तू मला दिलंस. माझे विचार थोडे सर्वसाधारण लोकांपेक्षा वेगळे आहेत, तर तूही जरा ठराविक चाकोरी सोडून चालायचा प्रयत्न कां करीत नाहीस !

तुम्ही स्त्रीच्या दृष्टीने विचार करा. तुम्ही स्त्री असतात तर ठराविक चाकोरी सोडून चालणं स्त्रीला कसं अशक्य आहे हे तुम्हाला कळून आलं असतं...

जास्त वेळ एकत उभं राहणं इष्ट नाहीं असं वाटून मी दारावर थाप मारली. प्रतापने दार उघडले. आंत गेल्यावर मालतीच्या अवस्थेकडे पाहून तीं फार रडली असल्यासारखे वाटत होते. मी म्हणालो,

“काय रे ! गेले दोन तीन तास इथेच आहांत कीं काय ?”

“नाहीं !” प्रताप म्हणाला. “आम्ही नुकतेच बाहेर फिरून आलो. आज जरा फार महत्त्वाचा विषय निघाल्यामुळे फार वेळ बोलणं झालं. पण आतां मी तुझ्याबरोबर येतो. काय मालती ? आतां उशीर होत चालला. आतां गेलं पाहिजे मला. मी पुनः उद्या येईन व आपण पुनः बोलू.”

“ठीक आहे. मी उद्यां वाट पाहीन” असे मालती खिन्नतेने म्हणाली. मालतीचा निरोप घेतांना मी तिला म्हणालो “मी उद्यां येणार नाहीं बरं का, आजसारखा दोन वेळां तुम्हांला अडथळा करायला !”

मालतीला त्यावर काय उत्तर द्यावे ते कळेना. विनोद करण्याच्या मनःस्थितीत ती नव्हती.

मी प्रतापला घेऊन निघालो. वाटेत तो अगदी घुम्या होता. येतांना त्याला चर्चा करण्याची लहर लागली होती. पण आतां तो हू, हां शिवाय उत्तर देईना. मी त्याला म्हणालो.

“काय झालंय तरी काय ? तू आतां बोलत कां नाहीस ? भांडलास वाटतं तिच्याशी. अरे अजून लग्न झालं नाहीं तोंच भांडायला सुरवात. लग्नाआधीं प्रेयसीशीं भांडण फार महागांत पडेल बरं.”

प्रतापसुद्धां विनोद करण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. तो म्हणाला, “आमचं भांडण झालं हे तुझ्या लक्षांत आलंच आहे. हे भांडण प्रणय कलहासारखं गोड नाहीं हेही तुला कळलंच असेल.

यापेक्षां जास्त कांहीं मी सांगू शकत नाहीं. माझी मनःस्थिती चांगली नाहीं हे दिसतंच आहे. ती सुधारण्यासाठी तुला कांहीं करतां येणं शक्य नाहीं. पण असं असलं तरी गाडी उचकर रळावर बईल तू झाल्या गोष्टीला फारसं महत्त्व देऊ नकोस.”

प्रतापच्या खाजगी बाबतींत आणखी जिज्ञासा दाखविणें इष्ट नाहीं म्हणून मीही पुढे गप्प बसलो. खोलीवर पोचपर्यंत कुणी कुणाशी बोलिना, पोचल्यावर मी त्याला विचारलं “अरे कांहीं जेवण बिवण ? कीं जेऊन आलास ? सकाळीं तू उपाशीच होतास !”

“मला जेवायचं नाहीं” प्रताप म्हणाला. “सकाळीं मी कांहीं खातलं नाहीं, पण तरी देखील मला आतां अन्नाकडे पाहिल्याबरोबर ओकारी बईल. सकाळी मला भूक लागली होती व जेवावसं वाटत होतं. तरी मी खाऊं शकलो नाहीं पण आतां तर भूक नाहीं, इतकंच नव्हे तर अन्नाचं दर्शनही मला नको.”

प्रतापचे निर्वाणाचे बोलणें ऐकून व सकाळचा प्रकार आठवून त्याला जेवणाचा आग्रह करण्यांत अर्थ नाहीं असे मी ठरविले. नोक-राने अंथरणें घातली होती; मलाही जेवायचे नव्हते म्हणून आम्ही लगेच अंथरणावर पडलो.

प्रतापच्या खाजगी जीवनाविषयी मला कुतूहल वाटू लागले होते. त्याच्या रोगाचा व खाजगी जीवनाचा सम्बन्ध असावा असा तर्क माझ्या मनात येऊ लागला होता. एखादा विचार डोक्यात घोळ लागला की मला लवकर झोप लागत नाही; त्यामुळे प्रतापविषयी विचार करीत मी नुसताच अंथरणावर पडलो होतो. थोड्याच वेळात प्रतापलाही झोप लागत नसून त्याची सारखी चुळबूळ चालू आहे असे माझ्या लक्षात आले. पण त्याला उगीच छेडणें इष्ट नाही असे समजून मी त्याच्याशी बोलण्याचे टाळत होतो. थोड्या वेळाने प्रतापला झोप लागली. पण मला कांही झोप लागेना. शेवटी मी उठलो व एक कादम्बरी वाचत बसलो.

प्रतापला झोप लागली होती खरी पण त्याच्या डोक्यातले विचारचक्र मुरू होते असे स्पष्ट दिसत होते तो मधूनमधून उस्नावत होता. तो काय बोलतो आहे ते ऐकायचा मी प्रयत्न केला. पण बरोबर बोध होईना.

“अध्यान्तरी चालतोस ... भीति ... पंक्ष ...” प्रतापच्या बोलण्यात हे शब्द आहेत असे वाटत होते पण यापेक्षा जास्त काहीही कळेना. थोड्या वेळाने तो एकदम धावून उठला नुकतेच मेलभर भरधाव धावत्यासारखा त्याला दम लागला होता. त्याची छती घडघडत होती व चेहरा उतरला होता.

“काय झालं रे प्रताप ?” मी विचारले.

“म्हणजे तू अजून जागा आहेस ? मला काही झालं नाही. एक विचित्र स्वप्न पडलं.” मला कसल्याशा अपराधावरून तुम्हागत टाकलं आहे. मी वरच्या मजल्यावरच्या खोलीत आहे. मी हवाश होऊन बसलो आहे. इतक्यात मला असं दिसलं की माझ्या खोलीला वारा येण्यासाठी जे भोक आहे त्यातून मला पळून जाता येईल इतकं ते मोठं आहे. मी लगेच वर चढून त्यातून बाहेर पडलो, पण तुम्हाचे अधिकारी मला वाटलं तेवढे मूर्ख नव्हते हे लगेच मला

कळून चुकलं त्या भोकावाहेर पाय ठेवायला मुठीच जागा, मव्हती बाहेर सहासात पुष्प खाली जमीन होती. तेथपर्यंत नसती सरळ भिंत. अर्थात पळून जाणं शक्यच नव्हतं. मी निराश होऊन परत खोळीत जातो इतक्यात मला एक लहान मुलगा अधाऱरी तरंगताना दिसला मला फार आश्चर्य वाटलं. मी त्याला म्हटलं "अरे! तुला आधाराशिवाय इतक्या वर फिरायची भीति नाही वाटत? आणि तू पडत कसा नाहीस? तो म्हणाला - "मला कशी भीति वाटेल? हे रहा मला पंज आहेत; तुमच्या कृपेनं मी परी नाही कां झालो?" अस म्हणून तो मिस्किलपणे हंसला व अदृश्य झाला.

स्वप्न ऐकून मी म्हणालो, "तुझं स्वप्न ऐकून तू एवढा घाबरून का उठलास हे मला कळत नाही. या स्वप्नात तू तुझ्यात आहेस ही एक घाबरण्यासारखी गोष्ट आहे खरी, पण तू तुझ्यात पडलास असं जेव्हा तुला दिसलं तेव्हा काही तू घाबरून उठला नाहीस. साधारणपणे भीतिदायक स्वप्नांमुळे झोप उघडते ती त्यादील भीतिदायक प्रसंग दिसल्याबरोबरच उघडते. पण पण स्वप्नामुळे तुझी झोप उघडली ती तो पंखवाला मुलगा पाहिल्यावर उघडली. त्या मुलात एवढं भिण्यासारखं काय होतं हें तू सांगू शकशील का?"

"मला देखील त्या मुलात एवढं भिण्यासारखं काय होतं हें कळत नाही." प्रतापने सांगितले.

स्वप्नाचा छडा लावलाच पाहिजे असे मला वाटू लागले कारण त्याच्या स्वप्नाचा नीट उलगडा झाल्यास त्याच्या रोगाचेही मूळ सांपडेल अशी मला आशा होती. मी त्याला म्हटले "प्रताप, मला वाटतं मी तुझ्या स्वप्नाची व त्याचबरोबर तुझ्या रोगाचीही उपपत्ति लावू शकेन. मात्र तू मला मी विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची प्रांजळपणे उत्तरं दिली पाहिजेस. तुला माहीत असलेलं सर्व न छपवितां मला सांगितलं पाहिजेस. मी तुझ्या खाजगी जीवनांतलं अत्यंत गुप्त असं गुपित जरी विचारलं तरी तू ते सांगितलं पाहिजेस".

प्रताप म्हणाला "माझा रोग बरा होण्याची जर आशा असेल तर मी माझ्या खाजगी जीवनाबद्दल तुझ्याशी बोलायला तयार आहे. पण तुला त्यांत कांही सापडण्यासारखं नाही. एकतर स्वप्नांना अर्थ असतो हे तरी कशावरून? शिवाय स्वप्नांचा अर्थ लावून तुला माझ्या रोगाचं मूळ कसं सापडणार? आणि माझ्या खाजगी जीवनात असं काय गुपित असणार की ज्याचा सम्बन्ध या रोगाशी असेल?"

"तू विचारतोस त्या सर्व प्रश्नांची उत्तरं तुला आपोआप मिळतील. मात्र तू माझ्या प्रश्नांची उत्तरं दिली पाहिजेस" मी त्याला सांगितलं.

"बरं आहे! विचार तुला काय विचारायचं आहे ते!" प्रतापने परवानगी दिली. त्यावर मी पुढील परिप्रश्नांना सुरवात केली.

मी - तुला असं स्वप्न पूर्वी कधी पडलं होतं काय?

प्रताप - नाही. असं स्वप्न पूर्वी पडल्याचं मला आठवत नाही.

मी - गेल्या एकदोन दिवसात आणखी एखादं स्वप्न पडल्याचं तुला आठवतं काय?

प्रताप - हो. काळच मला एक स्वप्न पडलं. त्यांत एक पांच सहा वर्षांचा मुलगा वर्तमानपत्र विकतांना मला दिसला. त्याच्या

अंगावर लक्तरं होती. पुरेसं अन्न न मिळाल्यामुळे त्याचं शरीर हडकुळं व चेहरा जीवनशून्य दिसत होता. तो माझ्याजवळ येऊन मला वर्तमानपत्र घ्यायला आजवू लागला. मी त्याला नाही म्हटलं तेव्हा तो म्हणाला, "साहेब तुम्ही घ्याल तर तेवढेच दोन पैसे माझ्या पोटा श होतील. मला फार भूक लागली आहे. तुमच्या खिशातून दोन आणें रस्त्यावर पडले तर तुम्हाला आपले पैसे कमी झाले हे कळणारसुद्धा नाही. मग माझ्या गरीबा-साठी दोन आण्याचा पेपर का घेत नाही? त्याचं बोलणं ऐकून मला त्याची दया आली व मी वर्तमानपत्र घेतलं. त्यानंतर माझी झोप उघडली".

मी - माझा तर्क योग्य दिशेनं वाहतो आहे असं मला आता वाटायला लागलं आहे. या स्वप्नानंतरही तू घाबरून उठला असशील?

प्रताप - होय. आजच्यासारखाच घाबरून उठलो व त्यानंतर मला बराच वेळ झोप लागली नाही. पण तुझा तर्क काय वाहतो आहे तो जरा सांग पाहू.

मी - माझा तर्क काय आहे हे तुला सर्वांत शेवटी कळेल व त्यावेळी माझा तर्क खरा असल्यास तुझा रोग बरा झाला असेल. पण या स्वप्नांतही पहिल्या स्वप्नासारखंच घाबरण्यासारखं कांही दिसत नाही. असं असतांना तू कां घाबरलास हे सांगू शकशील काय?

प्रताप - नाही. ते मला कळत नाही.

मी - तुझ्या आजच्या स्वप्नात जी पंखवाला मुलगा दिसला तोही असाच उपासमारीनं कृश झालेला होता काय ?

प्रताप - होय

मी - प्रताप, मी तुला माझ्या विचाराची दिशा सांगतो. ती तुला पटत असेल तर पहा. तू काल जेवतांना सारखा आपल्या भोजनकक्ष बाहेर दिसणाऱ्या मुलांच्या थडग्यांकडे पाहता होतास. मुलांचा विषय निघाला की नेहमी तू अस्वस्थ होतोस. अपत्यनेमाविषयी बोलतांना तुझे या विषयावर इतरापेक्षा कांही वेगळे विचार आहेत हे दिसून आलं. तुझ्या दंन्ही स्वप्नात उपासमारीनं व्याकुळलेली मुलं आहेत तारपत्रं तुझ्या मनांत तू एखाद्या लहान मुलाचा अक्षम्य अपराध केल्याची सुप्त जाणीव आहे व ती तुला खात आहे.

प्रताप - भले शाबास ! म्हणजे मी एखाद्या बालकाचा खून केला व हे कृत्य माझ्या सदसदविवेकबुद्धीला सतावून सोडीत आहे. असं तुला सुचवावयाचं आहे की काय ? माझ्यासारख्या सभ्य मित्राबद्दल वाटेल तसे संशय घ्यायला तुला कांहींच कसं वाटत नाही ?

मी - प्रताप, रागावून कांहींही उपयोग नाही. तू खून वेलास असं मला सुचवायचं नाही. पण खुनाव्यतिरिक्त इतर अनेक अपराध आहेत. त्यांतला एखादा तू केला असशील. जगत निरपराध कोणीही नाही. तू सज्जन असलास तरी परिस्थितीच्या दडपणामुळे एखादा अपराध तुझ्या हातून तुझी इच्छा नसतांही घडला असेल. रामावर देखील वालिवघाचा कलंक आहे.

प्रताप - मी कोणताही अपराध केलेला नाही व स्वप्नावरून रचलेलं तुझं तर्कट निराधार आहे.

मी - माझं तर्कट निराधार असण्याचा ९० टक्के सम्भव आहे हे मलाही कबूल आहे. वरं तुझ्या स्वप्नाचा व काल मालतीशी झालेल्या बोलण्याचा कांहीं संबंध आहे असं तुला वाटतं काय ?

प्रताप - मुठीच संबन्ध असण्याचा संभव नाही. मी तिच्याशी पंखवाऱ्या मुलांबद्दल बोलत नव्हतो की माझ्या तुशंगवासाबद्दल बोलत नव्हतो.

मी - मग काय बोलत होतास ?

प्रताप - ते मी सांगू इच्छित नाही. तू असंबद्ध प्रश्न विचारतो आहेस.

मी - तुझ्या तिच्याशी झालेल्या बोलण्याचा व या स्वप्नाचा काहीही संबंध नसेल हे शक्य आहे. पण काय बोलणं झालं हे मला कळल्याशिवाय कांहीं संबंध नाही असं मी कसं समजू. काल तुनवं महत्वाचं बोलणं झालं हे स्पष्ट आहे. ती तुझ्याशी बोलतांना काल रडली होती हे तिच्या डोळ्यांवरून स्पष्ट दिसत होतं. तुही त्यानन्तर फार गंभीर होतास. तेव्हां अशा महत्वाच्या बोलणाऱ्याचा तुझ्या स्वप्नावर परिणाम झाला असण्याचा संभव आहे.

प्रताप - मला वाटतं तुझ्याशी पुढे बोलण्यांत अर्थ नाही माझा रोग बरा करण्याचं आमिष दाखवून माझ्या खाजगी जीवनावद्दल

तुला वाटणारी रोगट जिज्ञासा पुरवून घेण्याचा तुझा इरादा आहे. इतक्या सहजासहजी बनायला मी मूर्ख नाही.

मी - तू माझ्यावर वाटेल ते आरोप कर. तुला सांगायचं नसेल तर नको सांगू. तुझ्या चिडण्यावरून तुझ्याजवळ न सांगण्यासारखं कांहींतरी आहे हे स्पष्ट दिसत आहे. ते तू कुणाला तरी सांगून तुझं मन मोकळं केलं नाहीस तर तुझी मनःस्थिती व स्वास्थ्य सुधारण्याऐवजी विषडतच जाण्याचा संभव आहे. शिवाय ते तू स्वतः होऊन न सांगितलं तरी बाहेर फुटल्याशिवाय राहिलं असं समजू नकोस. अंध्यातलं पिलू जन्मभर अंध्यातच राहू शकत नाही. ते केव्हांतरी बाहेर येणारच ज्वाळामुखी कायमचा पृथ्वीच्या पोटात राहू शकत नाही. केव्हांतरी त्याचा भडका उडणारच.

प्रताप - भडका उडेल तेव्हां पाह्यालं जाईल. अंध्यातलं पिलू बाहेर आपोआप पडेल तेव्हां पडू दे. पण मी आपण होऊन ते बाहेर काढणार नाही. माझ्या स्वास्थ्याचा माझ्या खाजगी जीवनातील गुपिताशी संबंध असला पाहिजे हा तुझा तर्क अगदी भरमसाट आहे.

मी - वरं आहे तर मग गुड नाईट. तुझी गुपितं सांगण्याची मी तुझ्यावर जबरदस्ती करू शकत नाहीं.

असं म्हणून मी झोपायला गेलो. प्रतापही मोठ्या फणकाऱ्याने उठून झोपायला गेला. पण झोपायला जाणे जेवढे सोपे आहे तेवढे झोप आणणे सोपे असते तर जगांतले अनेक दुःखे नाहीशी झाली असती. त्याला झोप लागेना. प्रतापच्या उत्तरावरून माझे तर्क बऱ्याच अंशी खरे असल्याची मला खात्री वाटू लागली होती व त्याचे बिग फुटण्याच्या बेतांत आले आहे हे तोही ओळखून चुकला होता. त्यामुळे त्याने कितीही आव आणला तरी तो हळूहळू सर्व सांगेल असा माझा विश्वास होता. म्हणून मी उगीच बोलणें वाढवले नाही. थोड्या वेळाने मला झोप लागली.

पण प्रतापला झोप लागली नाही. बराच वेळ तळमळल्यावर त्याने मला उठविले व तो म्हणाला " वसन्त ! माझ्या उद्धापणाबद्दल मला क्षमा कर. तू म्हणतोस ते खरं आहे. तुला तर्क योग्य दिशेनं चालला आहे व मी न सांगताही कदाचित तू सर्व ओळखशील तेव्हां तुझ्यासारख्या अंतरंगांतल्या मित्राला माझी गुपितं सांगून जर माझं स्वास्थ्य परत मिळणार असेल तर ते सांगायला माझा हरकत नाही."

मी - वरं मग काल मालतीशी काय बोलणं झालं ?

प्रताप - माझ्याशी लग्न करा म्हणून ती माझ्यामागे लागली आहे. पण ते जमणार नाही असं मी तिला सांगितलं. म्हणून ती रागावली.

मी - पण कां जमणार नाही ? तुझं तिच्यावर प्रेम आहे ना ?

प्रताप - तुम्ही कवि व तत्त्वज्ञ ज्या तऱ्हेच्या प्रेमाचा डांगोरा पिटता असल कांही माझं तिच्यावर प्रेम नाही. पण ती मला आवडते हें खरं.

मी - पण कवि व तत्त्वज्ञ यांनी गायिलेल्या प्रेमावर जर तुझा

विश्वासच नाही, तर ज्या तऱ्हेचं तुझं तिच्यावर प्रेम आहे त्याच्याच आधारावर तू तिच्याशी लग्न कां करीत नाहीस ?

प्रताप - मला लग्न करायचं नाही.

मी - तुला जर कुणाशीच लग्न करायचं नाही तर तू मुलींशी मैत्री का ठेवतोस ? लग्न करण्याचा हेतू नसतोना इतक्या सलगीची मैत्री एखाद्या मुलीशी ठेवणं इष्ट आहे काय ?

प्रताप - इतक्या सलगीची म्हणजे ? तुझी आमच्या संबंधाविषयी समजूत तरी काय आहे ? आणि मी मुलींशी मैत्री ठेवतो असं अनेकवचनांत कां बोलतोस ? आणखी कोणत्या मुलीशी माझी मैत्री आहे ?

मी - ज्या अर्थी ती आपण होऊन तुला लग्नाची विनंति करते आहे त्याअर्थी तुमची मैत्री बरीच दाट असली पाहिजे. त्याशिवाय कोणतीही मुलगी आपण होऊन माझ्याशी लग्न कर असं म्हणणार नाही. तसंच एका मुलीचं हृदय तू जसं काबीज करू शकलस तसंच दुसऱ्या एखादीचंही केलं असेल. तुझ्यासारख्या उमद्या तरुणाला काय हे कठीण आहे ?

प्रताप - यावेळी मात्र तुझा युक्तिवाद बरोबर नाही. मालतीशी माझी मैत्री बरीच दाट आहे हे खरं, पण इतर कोणत्याही मुलीशी माझी एवढी मैत्री नव्हती.

मी - बरं तुला लग्न कां करायचं नाही ?

प्रताप - कारण तू म्हणतेस तरुल्या स्थिर प्रेमावर माझा विश्वास नाही म्हणून. स्थिर प्रेम नसेल तर विवाहासारख्या कायमच्या बंधनांत पडण्यात काय अर्थ आहे ?

मी - पण हा केवळ तुझा विचार झाला तू मालतीचाही कां विचार करीत नाहीस ? तिचे लग्नाच्याच आशेनं तुझ्याशी मैत्री ठेवली ना ? तिला भलत्या भ्रमात ठेवून तिच्याशी मैत्री ठेवणं यात फसवणूक नाही कां होत ?

प्रताप - म्हणजे जिच्याशी लग्न करायचं नाही तिच्याशी मैत्री ठेवणं याप आहे असे तुझे जुने पुराणे विचार आहेत की काय ? असं असेल तर तुझ्यासारख्या लग्न झालेल्या पुरुषाने मुलींशी बोलणं चालणं देखील कळं नये. कारण न जाणो एखादीशी बोलायला लागल्यावर त्याच रूग्णान्तर मैत्रीत झालं तर ?

मी - लग्न झालेल्या पुरुषाची एखाद्या स्त्रीशी मैत्री झाली तर त्यात फसवणूक होत नाही कारण लग्नाच्या आशेनं त्या स्त्रीचं मैत्री ठेवली असं म्हणतां येत नाही.

प्रताप - म्हणजे आम्हां अविवाहितांवर हा खूपच जुलूम आहे म्हणायचा. एखाद्या स्त्रीशी आमची मैत्री झाल्याबरोबर आम्हांला तिच्याशी लग्न करायचं आहे असं तिनं खुशाल समजावं !

मी - तसं नव्हे. मैत्रीमैत्रीत देखील फरक असतो मालतीची व तुझी अगदी बंधुभगिनीसारखी मैत्री असती तर तिनं लग्नाची विनंति केली नसती. तिनं प्रत्यक्ष तशी विनंती करायच्या आधी ती तुझ्याशी लग्न करण्याची आशा बाळगते आहे हे तुला कळून चुकलं असलं पाहिजे, व तुमचे संबंधही त्याच तऱ्हेचे असले पाहिजेत.

प्रताप - त्याच तऱ्हेचे म्हणजे तुला काय म्हणायचं आहे कुण स ठाऊक ? पण आम्ही अगदी बंधुभगिनीसारखे राहतो असं नाही.

मी - तर लग्न ठरलेल्या प्रेमिकांप्रमाणं राहतां. काल मालतीकडून येतांना तुझ्या ओठावर लिपस्टिक् व कपळावर पावडरचा स्पर्श झाल्याचं दिसत हेतं.

वास्तविक पाहतां ही थाप होती. पण प्रताप व मालती यांचे संबंध बरेच पुढे गेल्याची खात्री असल्यामुळे व प्रतापकडून कबुली घेण्यास मला सर्वं समजले आहे अशी त्याची खात्री होणं जरूर होते म्हणून, मी खडा टाकून पाहिजा.

"म्हणजे तू काय डिटेक्टिव आहेस की काय ?" प्रताप चपा-पून म्हणाला. "तू म्हणतोस ते खरं आहे."

मी - प्रताप तू अजून माझ्यापासून गोष्टी लपवण्याचा प्रयत्न करतो आहेस. मला अमुक गोष्ट कळली आहे अशी तुझी खात्री झाल्याशिवाय तू ती सांगत नाहीस एकदां प्रांजलपणे सर्वं सांगण्याचं कबूल केल्यावर अशी लपवाछपवी करणं बरोबर नाही. तू अजून मला सर्वं सांगितलेलं नाहीस.

प्रताप - आणखी काय सांगायचं राहिलं आहे ? तुला तर सांगितल्याशिवाय सगळं कळलं आहे.

मी - नाही, अजून महत्त्वाचा मुद्दा उकलत नाहीं. तुझ्या मनांत लहान मुलांविषयी जी अपराधी भावना आहे तिचा अजून उलगडा झाला नाही, तू जे सांगितलं तेवढ्यावरून तुझ्या स्वप्नांचा व तुझ्या अस्वास्थ्याचा अर्थ लागत नाहीं.

प्रताप - तू एवढा मानसशास्त्रज्ञ म्हणवतोस मग तुला एवढा साधा अर्थ कसा लागत नाहीं. मला मुलं व्हायला नको आहेत म्हणून मी लग्न करीत नाहीं. माझ्या सुप्त मनांत मुलांबद्दल जी भावना आहे असं तू म्हणतोस ती हीच अज्ञाती की आपल्याला मुलं होऊं नयेत.

मी - नाहीं, एवढ्याचं भागतां नाहीं. नुसती मुलं नको असल्यानं एवढी अपराधी भावना निर्माण होणार नाहीं. मालतीची व तुझी मैत्री किती जुनी आहे ?

प्रताप - आतां दोन वर्षं होत आली.

भालचंद्र)

मी - पण लग्न ठरलेल्या प्रेमिकासारखं वागायला सुरवात होऊन किती दिवस झाले ?

प्रताप - दीड वर्ष झालं असेरु.

मी - या पूर्वी तिनं लग्न करायचा आग्रह केला होता काय ?

प्रताप - नाही.

मी - म्हणजे सुरवातीला मैत्री वाढवांना लग्न करण्याचा माल-तीचाही इरादा नव्हता. आतां असा कांहीं प्रसंग आला आहे कीं तिला लग्न करण्याचाचून गत्यन्तर नाही.

प्रताप - वसन्त ! तू फारच बहकत चाललाच ! म्हणजे मी तिच्याशी लग्न केळं नाही तर एखादा कानीज जन्माला येणार व त्या-बद्दल मी जबाबदार आहे, असं तू सुचवतो आहेस.

मी - नुसतंच सुचवीज नाही. मला तसंच म्हणायचं आहे.

प्रताप - मन्हा वाटतं तुझ्या तोंडी लागण्यात अर्थ नाही. तू माझा मित्र नसतास तर याक्षणीं तुला या आरोग्याबद्दल जाब मागितला असता.

मी - प्रताप, तू मला जाब मागायच्या आधीच तुझी मनोदेवता तुला जाब मागते आहे. तू मला फसवशील पण तिला फसवूं शकणार नाहीस. तू माझा संबंध तोडशील पण आपल्या सदसद्वि-वेक बुद्धीचा संबंध सोडू शकणार नाहीस. तिचं समाधान केल्याशिवाय ती तुला स्वस्थता लाभू देणार नाही ..

माझं पुढें न ऐकतां प्रताप फणकाच्याने निघून गेला. मीही अधिक न बोलतां स्वस्थाने त्याच्या आयुष्याचा विचार करूं लागलो. प्रतापच्या रोगाचा मला पुष्कटसा उलगडा झाला होता. पण अजून सर्वं दुवे जुळत नव्हते. अजूनही त्याच्या आयुष्यांतल्या या रोगाशी संबंध असलेल्या कांहीं महत्वाच्या घटना मला माहीत नाहीत याची मला जाणीव होती.

पुढे दोन, तीन दिवस प्रताप माझ्याशी बोलला नाही. मीही आपण होऊन त्याच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न केला नाहीं मात्र जेव-तांना आम्ही नेहमीप्रमाणेच जवळ बसत होतो. व इतर मित्रांशी झालेल्या बोलण्यांत भाग घेत होतो. एके दिवशी रात्री असाच त्याच्याजवळ बसलो असतांना प्रताप जरा बरा जेवतो आहे असे मला दिसले. नेहमीप्रमाणे नुनत्या चटण्या कोशिंबिरीच न खातां तो थोडा जास्त भरौव आहार घेत होता.

जेवण झाल्यावर आम्ही खोलीवर गेलो. तेव्हां प्रताप आपण होऊन म्हणाला, " वसन्त ! माफ कर मी तुझ्याशी त्या दिवशी फार वाईट रितीने वागलो. पण आपलं त्रिग फुटतं आहे असं दिसलं कीं माणसाचा तोळ जातो. तुझ्याजवळ त्या दिवशी माझी कबुली दिल्या-वर मला बरंच हलकं वाटायला लागलं व माझ्या खाजगी जीवनाचा माझ्या रोगाशी संबंध असेल असं मलाही वाटूं लागलं."

मी - प्रताप, माझी चिकित्सा लागू पडली याबद्दल मला आनंद होतो मात्र मला अजून तुझ्या प्रकरणाचा पूर्ण उलगडा झालेला नाही. तुझ्या जीवनांतल्या आणखी कांहीं गोष्टी कळल्याशिवाय तुझ्या रोगाचा पूर्ण अर्थ लागणार नाही.

प्रताप - आणखी काय तुला विचारायचं आहे ते विचार. मी यावेळी सर्वं सांगेन.

मी - लहान मुलांबद्दल विचार करतांना तुझ्या मनांत काय काय कल्पना येतात जरा सांग पाहूं.

प्रताप - लहान मुलांचा विचार आला कीं, रडण्याचा आवाज, घाण कपडे, निस्तेज व बासनाशून्य झालेली त्यांची आई वगैरेच चित्र डोळ्यासमोर उभं राहतं.

मी - आणखी कांहीं ?

प्रताप - आणखी कांहीं नाही.

मी - मळकी लक्तरं, अंधाऱ्या खोल्या वगैरे ?

प्रताप - अं ... हो. थोड्या मोठ्या मुलांची कल्पना केली की लक्तरं वगैरेही दिसतात.

मी - आणि कधी कधी पऱ्याही दिसतात व त्या पाहून तुला आनंद न होता उलट दुःखच होतं.

प्रताप - अं ... अं .. हो.

मी - प्रताप, मालती प्रकरणापूर्वी तुझं आणखी एक प्रकरण झालं आहे काय ?

प्रताप - म्हणजे पऱ्या दिसण्याशी या प्रकरणाचा काय संबंध ?

मी - सम्बन्ध मागून सांगतो. पण आणखी एक प्रकरण झालं आहे की नाही ?

प्रताप - हो, झालं आहे.

मी - लहान मुलांना इंग्रजीत कधी कधी प्रेम नं परी म्हणून संबोधतात, शिवाय लहान मुलं मेली की त्यांच्या पऱ्या होतात अशी समजूत आहे. ज्याअर्थी तुला पऱ्या दिसल्या म्हणजे दुःख होतं त्याअर्थी तुला दिसलेल्या पऱ्या मेलेल्या मुलांच्या असल्या पाहिजेत. मालती प्रकरणातलं मूल जन्माला यायचं आहे, पण या मागच्या प्रकरणातलं मूल जन्माला येऊन मेलेलं असलं पाहिजे.

प्रताप - वसन्त, तुला वाटत असेल की आतांश्र्यन्तचे तुझे तर्क जसे खरे ठरले तसाच हाही खरा असेल. पण मी साफ सांगतो यावेळीं तू फारच वाहवला आहेस.

मी - मग तूच सांग मागच्या प्रकरणात काय झालं ?

प्रताप - थोडं फार असंच.

मी - असंच म्हणजे.

प्रताप - मी तिच्याशी लग्न केलं नाही.

मी - ते तर दिसतंच आहे पण मुलाचं काय झालं ?

प्रताप - ते मला माहीत नाही.

मी - ते कसं शक्य आहे ? तू तिच्याशी लग्न केलं नसलं तर मूलाचं काय करावं याविषयी तू तिला कांहीतरी सल्ला दिला असशीलच. मूल होणार असं कळल्याबरोबर तू तिच्यापासून पळून गेला असशील असं वाटत नाही.

प्रताप - तिनं ते मूल अनाथालयात पाठवलं असेल.

मी - आणि तिचे गेल्यावर लवकरच ते मेलं असेल ! आतां मला तुझ्या स्वप्नांची उपपत्ती लागली स्वप्नांत तू तुझ्यांत पडलास तुझ्या सदसद्विवेक बुद्धीनं तुला तुझ्या दुष्कृत्याबद्दल केलेली ती शिक्षा होती. आकाशांत उडणारा तो मुलगा म्हणजे मरून परीचं रूप धारण केलेला तुझाच मुलगा होय. तुझ्या दुसऱ्या स्वप्नांत लक्तरं घालून धर्तमानपत्रं विकणारा मुलगा हाही अज्ञातस्थळीं दारिद्र्यांत जीवन कष्टणारा तुझाच मुलगा होय. आपला मुलगा अशा हालात दिवस काढीत असेल अशी तुझ्या सुप्त मनाला टोचणी लागली आहे. मात्र तुला जेवण कां जात नाही याचा अजून पूर्ण खुलासा झालेला नाही. आतां तरी तू मोठेपणानं झालेलं सर्व सांगशील का ?

प्रताप - वसन्त, तुझं म्हणणं खरं आहे. मी अपराधी आहे व हे कबूल केल्यापासून मला फारच हलकं वाटत आहे. १० टक्के गोष्टी तू ओळखत्याच आहेस तेव्हां आतां उरलेल्या १० टक्के तुझ्यापासून लपवून ठेवणं हा मूर्खपणा होईल. एक तर माझी सर्व कहाणी.

मी फार लहान असतांना माझे वडील संन्यास घेऊन घरांतून निघून गेले. आम्ही लहान लहान आठ भावंडं होतो मीच सर्वांत मोठा. बाप एवढे लेण्डार जन्माला घालून बेजबाबदारपणाने निघून गेला. आई अशिक्षित होती व पैसे मिळवण्याचं सामर्थ्य तिच्यांत नव्हतं. कुठंतरी सैपाकपाणी करून ती आम्हांला जेमतेम खाल्ल्यापुरते पैसे मिळवी. माझी सर्वांत लहान तीन भावंडं बाप गेल्यावर तीनचार वर्षांच्या आंत मृत्युमुखीं पडली. अगदी कोवळ्या वयात उपासमारी सहन करण्याइतका त्यांचा पिण्ड बलिष्ठ नव्हता. माझी आई स्वभावाने चांगली होती. पण इतक्या हाऊअपेष्टांत दिवस जात धसतांना माझ्यामाऱ्या सर्वांत वडील मुलाचे लड करत बसणं तिला परवडण्यासारखं नव्हतं. मी धुवकर मोठा होऊन साराला हातभार लावावा ही अपेक्षाच तिच्या ठिकणी प्रबळ होती माझी बुद्धि चांगली होती व शिष्यवृत्त्या मिळवून मला शिक्षण पुर करतां येण्याची शक्यता होती, मी वेळांत वेळ काढून पैसे मिळविण्यासाठी

काबाडकष्ट करीत असे. शिवाय अभ्यासाकडे बोटं दुर्लक्ष झालं तर रीक्षेत कधी प्रतीचं यश मिळून शिष्यवृत्ती बुडण्याची भीति असे. यामुळे इतक्या लहान वयात इतरांच्या वाटचाला न घेणारं खडतर जीवन मला भोगावं लागलं. मी मित्रवता होईपर्यंत कधीही केवळ करमणूक म्हणून एखादी गोष्ट केल्याचं आठवत नाही. माझ्या आमु- ध्यांतला पहिला सिनेमा मी पहिला पगार मिळाल्यावर पहिला आतां मला पगार बरा असला तरी चार शिकणारे भाऊ व म्हातारी आई यांची जबाबदारी माझ्या पाठीवर आहे. ही जबाबदारी पुरी पडायला अजून पांच सहा वर्षे लागतील. विवाहसौख्य मिळण्यापूर्वीच न झेपणाऱ्या कौटुम्बिक जबाबदाऱ्या माझ्यावर बरेच पडल्या. त्यामुळे आणखी लग्न करून आपल्या जबाबदाऱ्या बाढवणं मला शक्य नव्हतं.

पण मनोघर्ष व आर्थिक परिस्थिती यांचा मेळ बसतोच अस नाही. माझ्या जीवनात सुलभ भावना साहजिकच मला सतावू लागल्या. त्यांचं मी कुठवर दमन करणारं? माझा जर परंपरागत नीतिमत्तेवर विश्वास असता तर मी त्यांचं दमन करून खुरटं जीवन जगत राहिलोही असतो. पण स्वाभाविक कामनांचं दमन म्हणजे नीतिमत्ता ही न तिमत्तेची कल्पना मला कधीच पटली नाही. अशा बण्डखोर वृत्तीनं माझं मन भरलं असतांना माझी व शांताची ओळख झाली.

शांता ही एक परिचारिका होती, मीं एक साधा कॉलेजचा विद्यार्थी होतो. एकदा फुटबॉल खेळतांना माझ्या खांद्याच्या हाडाला जबर दुखारत झाली म्हणून मला इस्पितळांत जावं लागलं - त्यावेळीं माझ्या शुश्रूषेचं काम शान्ताकडेच होतं.

शान्ता दिसायला काळीसावळीच होती पण ऐन तारुण्याच्या भरात असल्यामुळं मोहक वाटत होती. ती विधवा होती. लग्नानंतर वर्षांच्या आंतच तिचा नवरा वारला होता. तिच्या माहेरची आर्थिक परिस्थिती फारशः चांगली नसल्यामुळे आईबापांवर फार वेळ अव- लंबून राहणं देखील तिला शक्य नव्हतं. म्हणून ती परिचारिका झाली होती.

शुश्रूषेच्या वेळीं मी तिच्याशी इकडच्या तिकडच्या गोष्टी काढत असे. त्यावरून मला तिची हकीकत कळली. तिलाही माझ्या जीवनाबद्दल उत्सुकता होती असे दिसलं. माझीही हकीकत मी तिला सांगत असे.

.. आपला काय दोष आहे म्हणून देवानं आपल्याला असं वाग-

वलं? जगाचा व्यवहार न्यायानं चालला असा जे म्हणत असतील ते म्हणोत पण मला जगाच्या व्यवहारात न्यायी सत्तेचा हात कुठेही दिसत नाहीं सुख भोगण्याचा इतर कुणा इतकाच मलाही हक्क नाही काय?" असं ती एकदा बोलली. माझ्यासारखेच तिचेही विचार बण्डखोर आहेत असं स्पष्ट दिसत होतं.

इस्पितळांतल्या काळात माझी शान्ताशी इतकी मैत्री झाली कीं तेथून सुटका झाली तेव्हा मला आनन्द व्हायच्या ऐवजी दुःखच झालं "शुश्रूषेस मिळेल माणूस असे आजन्म कोणा तर। तो भारीग्य नको म्हणेल..." या उक्त्याची सत्यता मला पुरेपूर पटली.

पुढे आमच्या अनेक वेळां भेटी होऊ लागल्या. लग्न करणं आम्हां दोघांनाही शक्य नव्हतं. मी मिळवीत नव्हतो व तिची कमा- ईही कमेवसे जिवंत राहण्यापुरतीच होती. पण अन्तःकरणांत मनाचर झालेले भाव असल्या बाह्य अडचणींना कसे जुमानणारं? शिवाय कोण्डलेले जीवन जगण्यांत कांहीं विशेष सद्गुण आहे अशी आमची कल्पना असती तर आम्ही आपल्या भावना मारून कण्हत राहिलोही असतो पण असल्या मुर्दाड नीतिकल्पनांवर आम्हां दोघांचाही विश्वास नसल्यामुळं आम्ही समाजाची नीतिबंधनं झुगारून दिली..."

मी प्रतापला बोटं घायला पाहिजे होतं. पण त्याचे बोलणे ऐकून मला राहवेना म्हणून मी मध्येच म्हणालो "पण प्रताप, तुम्हाला समाजाची नीतिबंधनं झुगारून देण्याची जरूर होती असं मला वाटत नाहीं. विवाह न करून देखील विवाहितांसारखे जर तुमचे सम्बन्ध होते तर उबड विवाह केल्यानं तुमचं काय नुकसान होणार होतं? विवाह न करतां तुम्ही जे करीत होतां तेच विवाह करून उजळ माथ्यानं केलं असतं तर तुमच्यावर जास्त आर्थिक जबाबदारी कोणती पडली असती?"

प्रताप - "वसन्त, तुला कळत नाही. लग्न म्हटलं की बिऱ्हाड मारून बिऱ्हाड घाटण्यासारखी आमची परिस्थिती नव्हती"

मी - "लग्न केलं की बिऱ्हाड केलंच पाहिजे अशी तुमच्यावर कोणी सक्ती केली होती? लग्न करून देखील तुम्ही राहत होतां तसेच राहू शकता असता."

प्रताप - "तू म्हणतोस ते खरं आहे. पण आम्ही जे कांहीं केलं ते विचार करून केलं असं थोडंच आहे?"

मी - नाहीं प्रताप, तू अजून आपल्या मनाची फसवणूक करीत

आहेस तू शान्ताशी लग्न केलं नाहीस कारण लग्न करायची तुझी इच्छाच नव्हती. लग्न न करण्याची तुझी कारणं खरी असती तर तू जे केलंस तेही केलं नसतंस

प्रताप - माझ्यापेक्षां तुलाच माझ्या मनाची जास्त माहिती दिसते. तेव्हां मला लग्न करण्याची इच्छा कां नव्हती हे तूच सांग ना.

मी - एकतर स्त्रीवर कायम व एकनिष्ठ प्रेम असू शकत नाहीं असं तुझं तत्त्वज्ञान असल्यामुळे कायम व एकनिष्ठ प्रेमाची अपेक्षा करणारं लग्न तुला नको होतं. शिवाय शान्ता तुला आपली पत्नी होण्याइतकी चांगली बटली नसेल. समान दुःखामुळे एकमेकांबद्दल सहानुभूति वाटणं वेगळं व एखादी व्यक्ति आपली जन्मची सोबतीण व्हावी अशी इच्छा होणं वेगळं.

प्रताप - तू म्हणतोस तसंही असेल. पण जे झालं ते झालं एवढं खरं. त्याला आतां इलाज नाही. शान्तावर मालतीसारखाच प्रसंग आला त्यामुळे तिनंही मला लग्न करण्याबद्दल विनवलं.

पण ते शक्य नव्हतं म्हणून मी एका अनाथालयात तिच्या मुलाची सोय करून दिली. सुदैवाने शान्ताच्या वर्तनाची कुठेही वाच्यता झाली नाही. आम्ही सर्व व्यवस्था अगदी गुप्तपणे केली. पण पुढे असं दिसून आलं की त्या अनाथालयात मुलाची फार आबाळ होते. आबाळ बुद्धीपुरःसरच केली जाते असं कांही लोक म्हणत. त्या अनाथालयाला त्यांनी पन्नांचा कारखाना असं नाव दिलं होतं त्या अनाथालयात तीनचार वर्षांच्यावर फारच थोडी मूलं जगतात. हळुहळू उवासमारीनं ती मरतात व देवाचा घरी जाऊन त्यांना परीचं रूप येत म्हणून त्या अनाथालयाला असं नाव त्यांनी दिलं होतं. माझ्याही मुलाचं तसंच झालं. माझ्या स्वप्नातला मुलगा परीच्या रूपात कां दिसला हे यावरून स्पष्ट होते.

मी - प्रताप ! आतां मला तुझ्या रोगाचा पुरता डलगडा झाला.

तुला अन्न जात नाही कारण पूर्वी आपण आपल्याच पोटच्या गोळ्यांना अस्त्राभ्रदशा करून मारलं म्हणून तुझी मनोदेवता तुला टोचते व या पापाचं प्रायश्चित्त म्हणून तुला अन्न घेऊ देत नाही. अपत्यप्रेम ही एक कल्पना आहे असं जे तू म्हणतोस ते केवळ तुझा निषेध करणाऱ्या सदसद्विवेक बुद्धीला शान्त करण्यासाठी म्हणतोस. खरोखर तुझ्या मनांतही अत्यप्रेमाची भावना आहे व त्यामुळेच तुझ्या पूर्वकृत्यांच्या सुप्त स्मृतींनी तू अस्वस्थ झाला आहेस.

प्रताप - वसन्त, तुझं सबं म्हणणं आता मला पटायला लागलं आहे तुझ्याजवळ एकएक कबुली देतांना मनावरचं एकएक दडपण दूर होत असल्यासारखं मला वाटत होतं व आतां माझं सर्व पूर्वचरित्त तुला सांगितल्यावर मला अगदी हायसं वाटत आहे आतां, तू माझ्या मनाचं विश्लेषण केल्यावर मला माझ्या अपत्यांबद्दल वाटणारं प्रेम हेच खरं प्रेम आहे; उलट मी स्त्रियांवर जे प्रेम केलं ते केवळ स्वार्थासाठी केलं असं वाटायला लागलं आहे. माझ्या अपत्यांचे माझ्यामुळे हाल झाले ही कल्पना मला जितकी दुःसह वाटते तितकी माझ्यामुळे माझ्या प्रेयसीवर वाईट प्रसंग आले ही कल्पना वाटत नाहीं.

मी - प्रताप, मला वाटतं आतां तू आपल्या आयुष्यांत एक नवीन पान उघडायचा प्रसंग आला आहे पूर्वीच्या प्रसंगाची आवृत्ती होऊं नये म्हणून तू आता मुकाटयानं मालतीशी लग्न कर तू म्हणतोस त्याप्रमाणे मालतीवर तुझं स्थिर व एकनिष्ठ प्रेम नसेल, ती तुझी जन्माची सोबतीण व्हावी असं तुला वाटत नसेल, पण तरीही तू तिच्याशी लग्न केलं पाहिजे. प्रेमाशिवाय लग्न करायचं नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली तर जगांत बहुतेकांची लग्नच होणार नाहीत. शिवाय प्रेमाशिवाय केलेली लग्नं सुखी होऊं शकत नाहीत असंही नाहीं. शरीर निरोगी असेल, मनमध्ये खोल व अनिवाय विकृति नसतील तर कोणत्याही दोन व्यक्तींना सुखानं संसार करतां येणं शक्य आहे. विवाह होऊन चार पांच वर्ष लोटल्यानंतर प्रेम-विवाह कोणता व जुळवलेला विवाह कोणता हे ओळखतां येईल काय ? मला वाटत विवाहाच्या बाबतींत कथा कादंबऱ्यांनीं माजवलेलं प्रेमाचं स्तोम अवास्तव आहे.

प्रताप - तुझं मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञान शेवटी तुला विवाहाच्या व प्रेमाच्या बाबतीत अगदी जुन्या पुराण्या कल्पनांचा पाठपुरावा करायला सांगत असेल तर या बाबतींत जुन्या लोकांपेक्षा आधुनिक मानसशास्त्रानं व तत्त्वज्ञानानं काहींच प्रगति केली नाही म्हणायची.

मी - तसं नाहीं प्रताप ! जुन्या नीतिकल्पनांपेक्षा मानसशास्त्रावर आधारलेली नीति फार वेगळी ठरेल. या नीतीचं आदिसूत्र

हेच की सामाजिक रूढीचे त्रिकालाबाधित व सर्व जगात लागू होतील असे नियम करून जाण हा मूर्खपणा आहे. अमुक रूढी सनातन आहे म्हणून ती बदलू नका असं म्हणण्यात आउरत नाही. पण साधारणपणे समाजात रूढ असलेल्या नीतिकल्पनांवरून असलेले वर्तन व्यक्तीला सुखावह होतं सोबळ्या ब्राह्मणांच्या पंक्तीला जेबायला जातांना सूटवट घालून जाणारा स्वतःला आधुनिक समजणारा माणूस व इंग्लंडमधल्या एखाद्या पार्टीला सोबळ नेसून जाणारा सनातनी हे दोघेही सारखेच हास्यास्पद आहेत.

प्रताप - मग तुझं म्हणणं काय की ज्या समाजात आपण जन्मलं त्या समाजातल्या रूढी बदलायचा प्रयत्नच करूं नये? आगरकरांसारखे समाजसुधारक काय बहकलेले होते?

मी - नाही तसं माझं म्हणणं नाही. पण रूढी बदलू पहाणाऱ्या किंवा समाजाच्या नीतिकल्पनांविषय ब्राह्मणाऱ्यात आपल्या वर्तनामुळे दुसऱ्या कुणालाही उपसर्ग पोचणार नाही याच काळजी घेतली पाहिजे. तुझं वर्तन तुझ्या नीतिकल्पनांभ्रमाचे अयोग्य नसलं तरी त्याचे वाईट परिणाम तुझ्यावर प्रेम करणाऱ्या मुलींना व त्यापेक्षाही जास्त त्या निरपराध अर्भकाल भोगावे लागले ना?

प्रताप - होय. अर्भकाला परिणाम भोगावे लागले म्हणून माझ्या मनाला एवढ्या घातना होत आहेत. पण माझं त्या स्त्रियांशी झालेलं वर्तन हे सर्वेश्वरी त्यांच्या संमतीनं झालं असल्यामुळे त्यांत मला कांहीं वावगं दिसत नाही.

मी - गर्भधारणेपर्यंतचं वर्तन त्यांच्या संमतीनं झालं असं म्हणतां येईल. पण त्यानंतर तू त्यांच्याशी लग्न करायचं नाकारलं तेही त्यांच्या संमतीनंच काय? याबाबतीत तुझं त्या स्त्रियांशी झालेलं वर्तन देखील अयोग्य नव्हतं काय?

प्रताप - नीतिमतेच्या दृष्टीनं तुझं म्हणणं खरं आहे, पण तू थोडा माझ्या सुखाच्या दृष्टीनं विचार कर अशी माझी विनंती आहे. लग्न करायला मला पाहिजे तशी बायको मिळाल्याशिवाय माझं वैवाहिक जीवन सुखी होऊ शकेल काय?

मी - का? मालतीत काय वाईट आहे?

प्रताप - अमुक एक वाईट आहे असं नाही पण ती माझी बायको व्हावी असं म्हणायला माझं मन कांहीं तयार होत नाही.

मी - का? तुला कशी बायको पाहिजे?

प्रताप - इतरांना हेवा वाटेक अशी सुन्दर व उच्च शिक्षण घेतलेली पाहिजे.

मी - समजा अशी बायको तुला न मिळाली तर तू जन्मभर अविवाहितच राहशील?

प्रताप - नाही लक्षा माझा इरादा नाही.

मी - शिवाय तुझ्या बायकोपासून तू तुझी पूर्वीची प्रकरणं लपवून ठेवणार आहेस काय? ज्या व्यवहारीजवळ आपलं चरित्र व अन्तःकरण उघडं करायची तुला चोरी वाटते तिच्याबरोबर संसार करून तू सुखी कसा होशील? आणि पूर्वीची प्रकरणं मंहेमी लपवून ठेवणं फारसं शक्यही नाही. इतर कशासाठी नाही

तरी स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्ध्याला शान्त करण्यासाठी. मालतीच्या अपत्याचं पालनपोषण तुला करावंच लागेल. अर्थात् तिच्याशी असलेला संबंध तुला कायमचा तोडता येणार नाही. अशा परिस्थितीत तुझं पूर्वचरित्र तुझ्या बायकोपासून गुप्त राहणंही शक्य नाही. याउलट मालतीशी तू लग्न केलस तर तुम्हाला एकमेकांचे विचार व भावना याबद्दल जास्त सहानुभूति वाटेक. मालतीला शास्ताप्रकरण कळलं तरी ती त्याचा जेवढ्या क्षमाशील वृत्तीनं विचार करू शकेल तेवढा इतर एखादी स्त्री करू शकणार नाही. तेव्हा नीतिमतेच्या व न्यायाच्याच दृष्टीनं केवळ नव्हे तर तुझ्या व्यक्तिगत वैवाहिक सीक्याच्या दृष्टीनं देखील तू मालतीशीच लग्न करणं इष्ट आहे.

प्रताप - तुझं म्हणणं मला पटायला लागलं आहे. लग्न करायला मी तयार आहे असं तिच्या मी कळवतो. वसन्त तुझ्याजवळ दिलेल्या कबुलीने जसं माझं मन हलकं होत गेलं, त्याचप्रमाणं मालतीशी लग्न करण्याचा तुझा सल्ला जसजसा मला पटू लागला तसतसं माझं मन प्रफुल्ल होऊन हलकं झाल्यासारखं वाटतं आहे. स्त्रीवरील एकनिष्ठ व स्थिर प्रेम आणि अपत्यप्रेम या कविकल्पना आहेत असं मी म्हणत होतो परा पण माझ्या मनात या भावना नाहीतच अशी माझी कधीच झाली झाली नव्हती असं आतां वाटायला लागलं आहे. माझं वर्तन दुसऱ्याशी अप्रामाणिकपणाच झालं यापेक्षाही स्वतःच्या मनाशी देखील मी पूर्णपणे अप्रामाणिक राहू शकलो नाही याचं मला वास्तु वाईट वाटतं.

मी - तुझं म्हणणं अगदी बरोबर आहे. आतां "शुभस्य शीघ्रम्" करून तुझ्या लग्नाचे काळ लवकरच मिळू दे.